

УДК: 327 (438+477)

L. Strilchuk
(Lutsk)© Людмила Стрільчук
(Луцьк)**РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ
ІНФОРМАЦІЇ У СУЧАСНИХ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
МІЖДЕРЖАВНИХ ВЗАЄМИНАХ**

У статті аналізується роль засобів масової інформації у налагодженні та поглибленні сучасних українсько-польських міждержавних відносин. Від ЗМІ великою мірою залежить формування іміджу сусідньої держави, інформація про її історію, культуру, політику. Саме на засоби масової інформації покладається важливе завдання – національне примирення через подолання негативних суспільно-історичних стереотипів по відношенню поляка для українців та українця для поляків.

У сучасній українсько-польській історії ЗМІ великою мірою впливали на суспільну думку обох країн щодо питань національної пам'яті, у такий спосіб загострюючи або ж згладжуючи міжнаціональні протиріччя, а це, в свою чергу, позначалося на двосторонніх українсько-польських взаєминах.

Ключові слова: засоби масової інформації, міждержавні відносини, співробітництво, суспільні стереотипи, Україна, Польща.

Л. Стрільчук
(Луцьк)**РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ
ИНФОРМАЦИИ В СОВРЕМЕННЫХ
УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИХ МЕЖГОСУ-
ДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ**

В статье анализируется роль средств массовой информации в налаживании и углублении современных украинско-польских межгосударственных отношений. От СМИ во многом зависит формирование имиджа соседнего государства, информация о его истории, культуре, политике. Именно на средства массовой информации возлагается важная задача – национальное примирение через преодоление негативных общественно-исторических стереотипов по отношению поляка для украинцев, и украинца для поляков.

В современной украинско-польской истории СМИ во многом влияли на общественное мнение обеих стран по вопросам национальной памяти, таким образом обостряя или сглаживая межнациональные противоречия, а это в свою очередь сказывалось на двусторонних украинско-польских отношениях.

Ключевые слова: средства массовой информации, межгосударственные отношения, сотрудничество, общественные стереотипы, Украина, Польша.

**THE ROLE OF MASS MEDIA
IN MODERN UKRAINIAN-POLISH
INTERSTATE RELATIONS**

This paper examines the role of the media in the establishment and deepening of modern Ukrainian-Polish intergovernmental relations. Mass media largely influence formation of the image of the neighbouring country, information about its history, culture and politics. They are the mass media that carry out an important task – national reconciliation by means of overcoming of the social and historical stereotypes in relation of the Pole to the Ukrainians and vice versa.

Speaking about modern Ukrainian-Polish history mass media have greatly influenced social opinion of the both countries regarding the issues of national heritage sharpening or smoothing over the contradictions thus influencing the bilateral Ukrainian-Polish relations.

Keywords: media, international relations, cooperation, social spereotypy, Ukraine, Poland.

Постановка наукової проблеми. Сучасні Україна та Республіка Польща не просто сусідні держави та стратегічні партнери, які поглиблюють співробітництво у політичній та економічній сферах, це держави, які розвивають добросусідські, міжнаціональні та міжлюдські взаємини. Важливу роль у цьому процесі відіграють засоби масової інформації (ЗМІ), які не лише інформують про країну-сусіда, але й формують її імідж, ознайомлюють з історією, культурою й традиціями сусідів і тим самим сприяють зближенню двох народів, подоланню негативного історичного спадку, суспільних стереотипів. З іншого боку ЗМІ здатні досить швидко привернути увагу громадськості до тих чи інших проблем у міжнаціональних відносинах. І від подання інформації, вираженості позиції напряду залежить суспільний резонанс, який, у свою чергу, великою мірою здатен впливати на міждержавні взаємини.

Тому сьогоднішня покладе на ЗМІ не лише завдання інформувати, але й сприяти нормалізації, розвитку та поглибленню міжнаціональних відносин. Отже, роль засобів масової інформації та їх дієвого впливу на суспільну думку є надзвичайно важливою у сучасному світі й навряд чи може бути переоцінена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вказаний напрямок досліджень не став предметом окремої наукової розвідки, а досліджувався лише фрагментарно, найчастіше журна-

лістами українських та польських часописів. Тому запропонована стаття містить елементи **наукової новизни**. Побіжно роль ЗМІ досліджували О. Грищенко, Н. Завітневич, Д. Горун. Стаття побудована на матеріалах української та польської преси та матеріалах поточних архівів.

Метою статі є аналіз ролі засобів масової інформації у сучасних українсько-польських взаєминах та виявлення їх можливостей останніх впливати на формування громадської думки щодо держави-сусіда, на загострення чи згладження міжнаціональних протиріч.

Вклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів. Ознайомлення з культурою сусіднього народу, поінформованість про спосіб життя, його суспільні та моральні цінності неможливі без активної участі у цьому процесі ЗМІ. За посередництвом ЗМІ кожен українець та поляк може повною мірою ознайомитися з історією та культурою, звичаями й традиціями, досягненнями та проблемами народу по іншій бік українсько-польського кордону. Саме ЗМІ, які сьогодні є поширеними та доступними для кожного, висвітлюючи ті чи інші події міжнародного життя, формують їх сприйняття суспільством, дозволяють кожному долучитися до особливостей культури сусіднього народу. Адже разом із фактами ЗМІ пропонують читацькій (глядацькій) аудиторії свою оцінку події, розставляють на власний смак акценти на тому чи іншому її аспекті, додають певний контекст чи опускають деякі подробиці. Всі ці факти й формують ставлення суспільства до будь-якого явища загалом та у міжнародних відносинах зокрема.

Як свідчать архівні документи, польсько-українське співробітництво на рівні ЗМІ активно розгорнулося з часу здобуття обома країнами незалежності. Зокрема, «Довідка про співпрацю в галузі засобів масової інформації між Польщею та Україною за 1991 рік» містить наступну інформацію: «...співпраця на рівні ЗМІ між двома державами охоплює близько сотні редакцій газет та журналів. В інформаційному просторі про державу-сусіда уже не існує «табу»...»¹.

Ще один архівний документ яскраво ілюструє механізми та особливості співпраці у сфері ЗМІ на між країнами початку 90-х років ХХ століття: «...саме засобам масової інформації належить провідна роль у справі зближення народів-сусідів, а тому слід розши-

рювати їх взаємодію. Налагоджено контакти між: Польською Агенцією пресою та Радіо-телеграфною агенцією України з метою оперативного обміну інформацією; Польським державним комітетом в справах радіо і телебачення і Державним комітетом України у справах радіо і телебачення, а також між телевізійними осередками в Кракові та Києві з метою обміну теле- і радіопрограмами, телевізійними та документальними фільмами, організації теле- та радіомостів; створення об'єднань польських та українських журналістів з метою спільної роботи та запозичення досвіду, організація творчих журналістських делегацій для обміну; підтримка та активізація співпраці воєводських та обласних ЗМІ для розширення обміну газетними матеріалами, організація взаємних виїздів на практику та стажування журналістів прикордонних воєводств та областей...»².

В архівних фондах, що датуються початком 90-х років ХХ століття, міститься чимало документів, які свідчать про інтерес польського суспільства до України і навпаки, про налагодження співпраці між редакціями газет, телеканалами тощо. Наприклад, 29 грудня 1993 року Посольство Республіки Польща в Україні офіційно звернулося до української влади від імені журналістів першого каналу польського телебачення з проханням посприяти у підготовці циклу передач для телебачення про сучасну економічну, політичну та культурну ситуацію в Україні. Запропоновано було цикл передач про державу-сусіда під назвою «Поруч із нами» («Obok nas»)»³.

Аналізуючи відображення двосторонніх польсько-українських відносин у ЗМІ, варто, перш за все, наголосити на тому факті, що польська тематика набагато ширше представлена на шпальтах газет та місцевих телеканалів у західних областях України, навіть ширше, аніж у центральних ЗМІ. Аналогічною є й ситуація з українською проблематикою у польських ЗМІ, де східні воєводства акумулюють інформацію про державу-сусіда. Цьому є ряд об'єктивних причин: безпосередня територіальна близькість; тісні історичні та культурні зв'язки; наявність відповідно, на західних теренах України та східних теренах Польщі чисельної української та польської національних меншин; постійні та тісні економічні й міжлюдські контакти⁴.

Щодо тем, які найчастіше порушуються у прикордонних ЗМІ в 2010 – 2011 роках, вар-

то, у першу чергу, назвати тему політики Польщі в ЄС зі сприяння євроінтеграційному поступу України. Це пов'язано, насамперед, з тим, що з липня по грудень 2011 року Польща головує в Європейському Союзі. Саме в липні спостерігається пік кількості статей з названої тематики. Для прикладу можна навести наступні заголовки: «Польща просуває Україну в Євросоюз, коли стане до керма»⁵, «У Польщі обіцяють просувати Україну до Європи»⁶, «Польща дає ключ, яким Україна відкриє двері в Євросоюз»⁷. Такі та схожі назви публікацій є досить частими на шпальтах газет, інтернет-ресурсах, є предметом обговорення місцевих телеканалів. Тексти таких матеріалів є, приблизно однаковими за характером: Україна покладає великі надії на головування Польщі, яка завжди була адвокатом України в ЄС і буде сприяти укладенню угод про асоціацію та зону вільної торгівлі, а можливо, й про вступ до ЄС⁸.

Деякі інші інформаційні спрямованості мають видання, що організовані національними меншинами. Так, наприклад, на сторінках «Монітора Волинського» («Monitor Wołyński»), заснованого у 2009 році польською меншиною Волині, найчастіше ведеться полеміка з приводу злободенних питань життєдіяльності польської громади, звернення до пам'ятних подій польсько-українського сьогодення, спільного минулого, проблем співіснування польської меншини із місцевими органами влади: «Звернення до волинян Ради з питань етносоціальної політики при Волинській обласній державній адміністрації»⁹, «Ми зацікавлені у розвитку партнерських стосунків з Польщею»¹⁰, «Десяті Міжнародні Дні Полонії та поляків за кордоном»¹¹, «Марш Живої Пам'яті Польського Сибіру»¹², «Відкрито новий відділ польського товариства»¹³ та інші.

Рівень позиціонування національних меншин і народів у інформаційному просторі чи не найважливішою мірою проявляється сьогодні через телебачення і радіомовлення, які виступають важливими інструментами задоволення культурних потреб національних меншин, забезпечення їх прав у інформаційній сфері. Відповідно до статті 9 Закону України «Про телебачення і радіомовлення», телерадіокомпанія в Україні здійснюється державною мовою. Однак, закон передбачає (ст. 10), що мовлення на певні регіони може здійснюватися також мовою національних

меншин, що компактно проживають на даній території. Відповідно до статті 7 Угоди «Про принципи співробітництва між Україною і Республікою Польща по забезпеченню прав національних меншин», де мова йде про «...сприяння організації радіомовних програм для поляків в Україні», здійснюються радіота телепередачі польською мовою¹⁴.

24 квітня 2002 року в Києві відбувся круглий стіл, присвячений проблемам розвитку ЗМІ національних меншин України¹⁵. Розглядалися питання співпраці на державному рівні з громадськими організаціями національних меншин в інформаційній сфері, йшлося про виховання у молоді міжетнічної толерантності, про проблеми розвитку ЗМІ у плані реалізації прав національних меншин в інформаційній сфері та ін.

З огляду на особливості національного складу населення України, мовлення для польської національної меншини ведуть Закарпатська, Чернівецька, Одеська, Житомирська обласні державні телерадіокомпанії. З 1990 року починає випускати телепередачі Українська служба «Радіо Полонія». Річний обсяг телепередач – 15 годин, радіопередач – 21 година¹⁶. «Радіо Полонія» подає слухачам об'єктивну інформацію про РП, польську точку зору на світові та регіональні події, ілюструє образ польського суспільства, його наукові та культурні досягнення через випуски новин, огляд преси, інтерв'ю та дискусії.

З листопада 1996 року Радіо «Незалежність» у Львові почало ретранслювати польські та українські передачі Польського Радіо. З 2003 року Радіо «Континент» почало трансляції українською мовою Радіо Полонія в Києві, а також у Вінниці та Хмельницькому, а з 2004 року і у Донецьку. В 1996 році керівництвом Радіо Полонія спільно з Польським національно-культурним товариством у Львові на громадських засадах при радіо «Незалежність» було створено окрему польську редакцію «Radio Lwow», яка висвітлює життя польської громади в Західній Україні. Особлива увага в програмах радіо приділяється розвитку добросусідства України та РП¹⁷.

Для української національної меншини Польщі важливим засобом підтримки національної самобутності є доступ до громадського телебачення та радіо. З листопада 1995 року у Варшавському телевізійному осередку (ВТО) почала виходити в ефір програма українською мовою «Теленовини», ефірний час

якої до весни 1997 року складав десять хвилин на місяць, і транслювалася у восьми місцевих осередках. З весни 1997 року тривалість програми було збільшено до 15 – 20 – 25 хвилин раз на місяць, а з квітня 2002 року «Теленовини» стали загально польською програмою. Кошти на передачу виділяє Головна управа Польського громадського телебачення (TVR).

Дослідження серед глядацької аудиторії довели, що «Теленовини» дивляться не лише польські громадяни українського походження, але й поляки. Для поляків «Теленовини» стали джерелом знань про невідомі їм епізоди історії, наприклад, післявоєнної історії українців Польщі. Громадське радіомовлення української національної меншини у Польщі представлено інформаційно-музичними передачами «Український калейдоскоп», «Українські мелодії».

Важливою з точки зору інформування про Україну є видавнича діяльність української національної меншини у РП. Постійним виданням є тижневик «Наше слово», релігійний місячник «Благовіст», місячник «Над Бугом і Нарвою», кварталник «Ватра» та ін. Попри це, все ж таки, проблема з випуску україномовних видань існує, адже українську газету чи журнал у Польщі купити практично неможливо.

ЗМІ національних меншин, української у Польщі та польської в Україні, поряд із державними національними засобами масової інформації, спільно формують образ держави-сусіда, сприяють розвитку добросусідських відносин.

Одним із найчастіше згадуваних протягом 2010 – 2012 років, питань як в українських, так і в польських ЗМІ, причому однаковою мірою регіонального та центрального рівнів, є питання, пов'язані із футбольним чемпіонатом, який Польща й Україна мали приймати, та прийняли у 2012 році. Відповідно, досить часто згадується тема співробітництва країн у контексті спільної підготовки до Євро – 2012. У цьому плані прикордонні ЗМІ роблять наголос на візових питаннях та прикордонному співробітництві яке передбачає розбудову пунктів пропуску на польсько-українському кордоні¹⁸.

Постійною за згадуванням у ЗМІ у Західній Україні та у Східній Польщі є тема прикордонного співробітництва, яка також впливає з фактора географічної близькості.

Щодо згадуваної тематики, то на українсько-польському прикордонні зустрічаються діаметрально протилежні репортажі: від викриття недоліків ТКС, критики до формування ЗМІ сталого позитивного стереотипу співробітництва по програмі «Україна – Польща – Білорусь».

Найгостріші дискусії та найбільш різкі оцінки преси як української, так і польської були присвячені спірним історичним питанням українсько-польських відносин. І саме у цьому випадку українські та польські ЗМІ зайняли діаметрально протилежні позиції в оцінці перебігу подій.

Для порівняння кола проблем, що цікавлять регіональні ЗМІ, проаналізуємо образ Республіки Польща у ЗМІ Донецької області. Серед найбільш згадуваних тем у 2010 – 2011 роках у донецьких ЗМІ є: співпраця України та Республіки Польща в рамках Євро – 2012, регіональне співробітництво м. Донецька та польських воєводств, Смоленська катастрофа, візовий режим та міграція, євроінтеграція.

Як зазначає з цього приводу О. Грищенко, кожне окреме видання обирає для себе пріоритетні для висвітлення теми, в той час як інші – ігноруються. Крім цього, помітна певна ідеологічна спрямованість видань, згідно з якою можна умовно поділити всі ресурси на 3 групи: перша група – проросійські, друга – проукраїнські з прихильним ставленням до Польщі; третя – видання, що дотримуються офіційної державної позиції щодо Польщі¹⁹. Аналіз тематики регіональних ЗМІ заходу і сходу України переконливо свідчить, що головний лейтмотив інформаційних сюжетів – це міждержавне співробітництво. Не прослідковується особливої різниці і в тематиці польських ЗМІ, будь то регіональні чи загальнодержавні.

Однак досить великою є різниця між регіональними та загальнодержавними ЗМІ у плані особливостей висвітлення польсько-українських взаємовідносин. Наприклад, центральні видання («Політика і час», «Дзеркало тижня», «День» – з українського боку та «Polityka», «Gazeta Wyborcza», «Wprost» – з польського) підходять до цього питання зважено, підтримуючи урядову лінію, вдаються до поглибленого аналізу, порівняльних оцінок тощо. А от регіональна преса доволі часто буває досить емоційною в оцінках, з помітними настроями місцевого населення і таке інше²⁰.

Загалом в інформуванні про українсько-польські відносини беззаперечним лідером є друковані ЗМІ. Однак, як свідчить статистика більшість осіб дуже мало читає або не читає взагалі газети та часописи, а отримує інформацію переважно з радіо, телебачення чи електронних ЗМІ²¹. Тож значна частина інформації не доходить до широкого загалу.

Спільною проблемою для українських та польських регіональних ЗМІ є той факт, що більшість із них не мають постійних кореспондентів, чи експертів з проблем сусідньої держави (виняток становлять центральні ЗМІ). Тому досить частим явищем є публікація матеріалів, які не дають ґрунтовного аналізу та вичерпної інформації, а швидше, є даниною потребам не надто вибагливих читачів чи певним стереотипам. Серед актуальних проблем необхідно виділити й відсутність діалогу між ЗМІ Польщі та України на державному рівні. Широкі дискусії переважно або розминаються у часі, або існують паралельно. До проблем ЗМІ варто також віднести: асиметрію інформаційних потоків, незнання мови, брак коштів, відсутність зацікавлення читачів і, як наслідок, попиту на матеріали з життя сусідів²².

Проблема партнерства українських та польських ЗМІ стала предметом активного обговорення на першому засіданні Ради євро регіону «Буг» у травні 1996 року. Зважаючи на важливу роль преси і телебачення у процесі поглиблення польсько-українського співробітництва, розглядалася можливість створення єдиного інформаційного органу асоціації. Було запропоновано його три його види: єдина спільна українсько-польська газета «Євро регіон «Буг»» і два варіанти журналу форматів А-3 і А-4, проте рішення з цього питання так і не було прийняте, тому з весни 1996 року польська сторона самостійно, за підтримки міжнародного агентства «Ізан-прес», розпочала випуск журналу «Євро регіон-прес»²³. Крім того, українські та польські журналісти з того ж таки 1996 року розпочали регулярний обмін делегаціями кореспондентів для вивчення досвіду роботи, організували круглі столи, семінари, наради.

Особливо плідною виявилася взаємодія регіональних газет «Волинь» і «Тигоднік Хелмські», які уклали між собою угоду про взаємну співпрацю. Першим результатом таких домовленостей став випуск спільної обмінної сторінки-вкладки «Євро регіон «Буг»». Згадані часописи провели ряд спільних акцій бла-

годійного характеру під умовними назвами «Автобуси надій». Завдяки журналістам міжнародного значення набув захід «Коляска для інваліда».

Оцінюючи роль засобів масової інформації в розвитку та розширенні польсько-українських взаємин, необхідно найперше відзначити їх активну участь у процесі гармонізації добросусідських відносин між країнами загалом та поглибленні гуманітарних взаємин зокрема. Саме завдяки зусиллям ЗМІ в суспільствах формується позитивний імідж держави-сусіда, стають зрозумілими національні цінності сусіднього народу. Завдяки продуманій та скорегованій позиції ЗМІ, в польсько-українських стосунках вдалося уникнути загострення міжнародних суперечок, згладити гострі кути спільної історичної спадщини.

Поінформованість про державу-сусіда є невід'ємною складовою польсько-українських міждержавних взаємин, і саме ця поінформованість слугує підвалиною культурно-мистецькій співпраці Республіки Польща та України, адже сприйняття та розуміння культури сусіднього народу не можливе без знання його історії, особливостей життя та менталітету.

¹ Arkhiv aktiv novykh u Varshavi. Archiwum Aktów nowych w Warszawie (AAN w Warszawie). PZPR. Wdział-Sekretariat Komisij Międzynarodowej. Sygn. 486 (973/495). – S. 17.

² AAN w Warszawie. PZPR. Komitet Centralny. Wydział Polityki Społeczno-Ekonomicznej. Sygn. LXX/11. – S. 7.

³ Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukr.) F.1. «Verkhovna Rada Ukrainy», op.22, spr. 1401 «Plan roboty komisii ta dovidky pro vykonannya», ark. 12 – 14.

⁴ Strilchuk L.V. Rol zasobiv masovoi informatsii v naladzhenni ukraïnsko-polskykh mizhderzhavnykh vidnosyn ta podolanni istorychnykh stereotypiv / L.V. Strilchuk // Istorychni studii Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Vypusk 8. – Lutsk, 2012. – S. 131.

⁵ Polshcha prosvatyme Ukrainu v Yevrosouiz, koly stane do kerma. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zaxid.net/home....105844>. – Nazva z ekrana.

⁶ U Polshchi obitsiaut prosvatyt Ukrainu do Yevropy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zaxid.net/home....omAnch>. – Nazva z ekrana.

⁷ Polshcha daie kliuch, yakym Ukraina vidkryie dveri v Yevrosouiz [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zaxid.net/home....230259>. – Nazva z ekrana.

⁸ Polsko-ukraïnski vidnosyny u vysvitleni ZMI Lvivskoi oblasti. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://rusfil-mgggu.at.ua/forum/29-88-1> – Nazva z ekrana.

⁹ Zvernennia do volynian Rady z pytan etnosotsialnoi polityky pry Volynskii oblasnii derzhavnii administratsii // Monitor Wolyński. – 2010. – 1 kvitnia. – S. 2.

- ¹⁰ Vakoliuk V. Oleksandr Kuryliuk: «My zatsikavleni u rozvytku partnerskykh stosunkiv z Polshcheiu» / V. Vakoliuk // Monitor Wolyński. – 2011. – 21 kvitnia. – S. 11.
- ¹¹ Vakoliuk V. Desiati Mizhnarodni Dni Polonii ta poliakiv za kordonom / V. Vakoliuk // Monitor Wolyński. – 2011. – 12 travnia. – S. 7.
- ¹² Marsh Zhyvoi Pamiati Polskoho Sybiru // Monitor Wolyński. – 2009. – 24 veresnia. – S. 1 – 2.
- ¹³ Vidkryto novyi viddil polskoho tovarystva // Monitor Wolyński. – 2011. – 26 travnia. – S. 12.
- ¹⁴ Katsun Yu. Mizhnatsionalni vzaiemyny: vidpovidalnist – za zhurnalistamy / Yu. Katsun // Den. – 2006. – № 25. – S. 5.
- ¹⁵ Uhoda pro spivrobotnytstvo mizh Ministerstvom osvity Ukrainy ta Ministerstvom natsionalnoi osvity Respubliky Polshcha // Vidomosti Verkhovnoi Rady. – 1993. – № 1. – S. 12.
- ¹⁶ Zavitnych N.H. Humanitarnyi chynnyk v ukrainsko-polskykh mizhderzhavnykh vidnosynakh / N.H. Zavitnych. Dys... kand. polit. nauk: 23.00.04. – K., 2008. – S. 113.
- ¹⁷ Zavitnych N.H. Vkaz. pratsia. – S. 114.
- ¹⁸ Polsko-ukrainski vidnosyny u vysvitleni ZMI Lvivskoi oblasti....
- ¹⁹ Hryshchenko O.A. Obraz Respubliky Polshcha v ZMI Donetskoï oblasti / O.A. Hryshchenko. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://istfak.org.ua/tendensii-rozvytku-suchasnoi...> – Nazva z ekrana.
- ²⁰ Strilchuk L.V. Vkaz. pratsia. – S. 132.
- ²¹ Znakhorenko O.M. Stratehichne partnerstvo v ukrainsko-polskykh vidnosynakh: dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04. / O.M. Znakhorenko / Instytut mizhnarodnykh vidnosyn Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. – K., 2005. – S. 161.
- ²² Kremen V. Politychna stratehiia Ukrainy. Porivnialni perspektyvy / V. Kremen // Viche. – 1994. – № 10. – S. 3 – 12.
- ²³ Potiichuk V. R.ol mistsevykh zasobiv masovoi informatsii u transkordonnii diialnosti Volynskoi oblasti / V. Potiichuk // Sotsialno-ekonomichni doslidzhennia v perekhidnyi period : Problemy i perspektyvy transkordonnoi spivpratsi v aspekti protsesiv yevropeiskoi intehtratsii. – Vyp. KhV. – Lutsk : Vezha, – S. 423.